

Çeşm-i Cihan

Çeşm-i Cihan:

Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi

ISSN: 2149-5866

Sayı: 11 (Temmuz) 2024 s. 65-80, TÜRKİYE

DOI: 10.30804/cesmicihan.1475384

Araştırma Makalesi

ESKİ MISIR'DA GÖSTERİŞ YAZITLARININ KULLANIMI VE YÖNETİM ANLAYIŞINDAKİ YERİ

Ercüment YILDIRIM*

Öz: Nil Nehri'nin sağladığı verimli alanlarda gerçekleştirilen tarımsal üretime dayalı yaşam biçimini katı bir monarşik yapı ile yüzyıllar boyu sürdürmeyi başaran Eski Mısır kralları, yönettikleri halkı emri altında tutabilmek için yeni yöntemler geliştirmişlerdir. Yöneten ile yönetilen ayrımının keskin bir biçimde oluşturulduğu Eski Mısır'da yönetici sınıf, kraliyet ideolojisini sürdürmek için yazıyı etkili biçimde kullanmıştır. Eski Mısır'da tanrısal bir figür, askeri bir kahraman ve siyasi bir önder olan kralın başarılarının halka duyurulması ve böylece ahalinin itaatinin sağlanması için yazıtlar kullanılmıştır. Çok büyük boyutta, olay örgüsünün resimlerle somutlaştırıldığı ve edebi bir metinle süslenmiş olan bu yazıtlara "Gösteriş Yazıtları" ismi verilmiştir. Gösteriş yazıtlarının hepsi kraliyet metni niteliğinde olsa dahi askeri, dini ve sosyal konuları kapsayan içeriğine göre ayrımlar yapılmıştır. Tapınak ve saray duvarlarına, dikili taşlara ve taş levhalara kazınarak halkın görmesi sağlanan gösteriş yazıtları, yönetilenlerin kralları ile gurur duymasını ve böylece daha güçlü şekilde itaat etmesini sağlamayı öncelikli amaç edinmiştir. Bu çalışmada Mısır'ın Eski Krallık döneminde ortaya çıkan ve sonraki dönemlerde yaygınlık ve özgün bir üslup kazanan gösteriş yazıtlarının yönetim aracı olarak nasıl kullanılmış olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mısır, Yazıt, Taş Anıtlar, Narmer, Okuryazarlık.

THE USE OF POMPOSITIVITY INSCRIPTIONS IN ANCIENT EGYPT AND THEIR PLACE IN THE UNDERSTANDING OF ADMINISTRATION

Abstract: Ancient Egyptian kings, who managed to maintain a lifestyle based on agricultural production in the fertile areas provided by the Nile River with a strict monarchical structure for centuries, developed new methods to keep the people they ruled under their command. In Ancient Egypt, where the distinction between ruler and ruled was sharply established, the ruling class used writing effectively to maintain the royal ideology. In Ancient Egypt, inscriptions were used to announce to the public the achievements of the king, who was a divine figure, a military hero and a political leader, and thus to ensure the obedience of the people. These very large inscriptions, in which the plot is embodied with pictures and decorated with a literary text, are called "Ostentation Inscriptions". Even though all of the ostentatious inscriptions were royal texts, distinctions were made according to their content, which included military, religious and social issues. The ostentatious inscriptions, which were engraved on temple and palace walls, obelisks and stone slabs and made visible to the public, aimed primarily to make the ruled proud of their kings and thus to make them obey more strongly. In this study, we tried to explain how the ostentatious inscriptions, which emerged during the Old Kingdom period of Egypt and gained a widespread and unique style in later periods, were used as a management tool.

Keywords: Ancient Egypt, Inscription, Stone Monuments, Narmer, Literacy.

Başvuru/Submitted: 29.04.2024

Kabul/Accepted: 13.05.2024

* Doç. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-5376-4061, neshali@gmail.com.

1. Giriş

Mısır'da yazının geniş ölçüde kullanımının zorunlu hale gelmesi, birbirinden bağımsız şehirlerin merkezi bir yönetim altına alınması ile başlamıştır. Bu merkezleşmenin ardından her şehirden alınan vergilerin kayıtlarının tutulması, taşradan gelen raporlara merkezden verilen cevaplar ve gönderilen emirler ile yazının kullanımı yaygınlaşmıştır. Mısır medeniyetinde yazısının oluşumunun, dışarıdan gelen bir bilgi transferinden mi yoksa iç dinamiklerin şekillenmesinden mi kaynaklandığı konusu hala tartışmalıdır. Fakat Mısır'a özgü olan hiyeroglif yazısında kullanılan resimsel içeriklerin, bölgesel özellikler göstermesi, bu yazı türünün, tarihin bir noktasında ortaya çıktığını; zamanla yayıldığı ve geliştiği iddiasını kabul etmek mümkündür. Mısır'ın ilk kralı olarak kabul edilen Narmer öncesi dönemlerde sıklıkla kullanılan fakat zamanla ortadan kalkan ahşap, kemik ve deri gibi materyaller üzerine resim temelli bir işaretleme sisteminin hiyeroglif yazının ortaya çıkışına zemin hazırladığı düşünülmektedir (Powell, 2009, 120-127; Williams, 1972, 214-221; Baines, 1983, 572-599).

Eski Mısır'dan günümüze ulaşan ve yazı olarak tanımlanabilen en eski işaretler kraliyete ait mülkleri gösteren çanak ve çömlek üzerindeki karalamalardır. Bunların bir kısmı kazınmış bir kısmı ise boyanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Eski Mısır'da da Mezopotamya'da olduğu gibi yazının idari kullanımı kişiye ait mülkiyeti belirtmek ile ticareti yapılan malların ve ürünlerin sayısını kaydetmek amacını taşıyordu. Kişisel mülkiyetin varlığını gösteren çanak ve çömlek üzerindeki bu karalamalar, sonraki dönemlerde kraliyet hanesine ait olanların ve defin işlemi için kullanılan malzemelerin not edilmesi için kullanılmıştır. Bu ilerlemeye rağmen Mısır'da yazının geniş şekilde kullanılması papirüsün icadı ile gerçekleşmiştir. Eski Mısır'da elde etmesi diğer materyallere göre daha kolay olduğu için yazılı metinlerin büyük kısmı papirüslere yazılmış fakat zamanla eskiyip, parçalanıp, kaybolduğu için günümüze ulaşmamıştır. Buna rağmen tapınakların duvarlarına ve kaya anıtlarına kazınarak yazılan metinlerin büyük kısmı bugün dahi hala okunabilir durumdadır. Bu nedenden dolayı "Gösteriş Yazıtları" olarak isimlendirilen bu metinler Eski Mısır tarihinin öğrenilmesi için ana kaynak olmuştur (Yıldırım, 2019, 120-130; Gardiner, 1915, 61-75; Baines, 2007, 33-40; Bagnall, 2003, 7-10).

Eski Mısır'da yazının sosyal ve siyasi alanda yaygınlık kazanmasının iki temel fonksiyonu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yazı ile bir haberi eksiksiz şekilde bir yerden diğer bir yere göndermektir. Bunun en iyi örnekleri kraldan memurlara emirler ya da alt memurlardan üst memurlara veya krallara gelen raporlardır. Yazının kullanımının ikinci temel fonksiyonu ise geniş halk kitlelerine belirli emirlerin duyurulması veya olayların aktarılmasıdır. Literatürde, Gösteriş Yazıtları olarak tanımlanabilen bu metinler genellikle halkın da ulaşabileceği tapınak ve saray duvarları ile kent meydanlarına yazdırılmış ve çoğunlukla sert taşlar üzerine kazınmıştır.

Bu tip yazıtlar, büyük tapınakların ve sarayların duvarlarının yanı sıra obelisk tarzında dikilitaşlara kazınabilmektedir. Eski Krallığın ortaya çıkmasından yaklaşık üç yüz yıl sonra kraliyet anıtlardaki yazılı dekorasyon miktarının yavaş yavaş genişlemesi ile metin çeşitliliği artmıştır (Wilson, 1956, 36-39; Piquette, 2009, 296-299; Ray, 1986, 307-316).

Bu çalışmada öncelikle Eski Mısır'da merkezi krallığın oluşmasından hemen sonra gelişen halka ilan amaçlı yazıt inşa ettirmenin temel dinamikleri açıklanmıştır. Sonrasında Eski Mısır'da taşın bir araç olarak nasıl kullanıldığı ve taş üzerine kralların ve elit kişilerin yazıt kazdırarak sözlerini sonsuza kadar yaşatmak istemesinin bir gelenek haline gelme süreci ortaya konulmuştur. Çalışmanın devamında Eski Mısır'da gösteriş yazıtı olarak tanımlanan, kraliyet, zafer, mezar, otobiyografi ve inanca dair metinler ile ilgili bilgi verilmiştir. Sonuç bölümünde ise gösteriş yazıtlarının yönetim anlayışı içerisindeki yeri anlatılmaya gayret gösterilmiştir.

2. Yönetici Sınıfta Gösteriş Yazıtlarının Varlığı

Eski Mısır toplumunda sosyal hayatın idarecisi konumunda bulunan ve Mısır inancının savunucusu olan elit kesim, saray görevlisi ve ruhban sınıfı mensubu kimlikleri ile merkezi monarşinin içerisinde mesleklerini icra ederken yazıtı kullanmıştır. Mısır toplumunda, Eski Krallık döneminin başlarından itibaren vasıfsız işçi, toprağa bağlı çiftçi, alım satım yapan tüccar ve her türlü ikincil ürünü imal eden zanaatkarların oluşturduğu yönetilen sınıfları idare eden yöneten sınıfın ayrıcalığının belirteci olan yazıt, her tür idari işin sürdürülmesinin temel aracı olmuştur. Eski Mısır tarihi boyunca yazıtın kullanılması merkezi bir elit sınıfın varlığının devamlılığını sağlamıştır. Mısır'da hanedanların dönüşümüne bağlı olarak kraliyet kentinin yeri değiştiğinde yazıtı kullanan elit kesim, yeni kraliyet kentine taşınmıştır. Mezopotamya başta olmak üzere dünyanın geri kalanında dar bir alanda birden çok krallığın ortaya çıkması, yazıtı kullanmayı bilen birçok küçük elit kesimin varlığını zorunlu kılmışken, Eski Mısır'da merkezileşmiş monarşik yapı yazıtın idari amaçlar için kullanımını küçük bir grubun kontrolünde bırakmıştır (Kemp, 2007, 163-192; Smith, 1977, 24-28; Berlew, 1997, 87-120).

Okuryazar elitler ile nüfusun geri kalanı arasındaki zenginlik farkı, Eski Krallık dönemi boyunca belirginleşip bu dönemin sonuna doğru en yüksek noktasına ulaşmıştır. Ancak yazıtlı mezarlara sahip olan dönem elitlerinin okuryazar olduklarından emin olunamamaktadır. İlk dönemlerde üst sınıfa mensup kişilerin mezarların çoğu yazıt içermiyordu ve bazılarında sadece birkaç yazılı küçük nesne bulunmaktaydı. Fakat yazıtın idari kullanımının artması ve kısa sürede birkaç yüz kişilik bir kâtip sınıfının ortaya çıkması ile büyük mezarlardaki duvar yazıtlarının sayısının arttığı görülmektedir (Wenke, 1991, 279-329; Meskell, 1998, 209-243; Barta, 2013, 153-175). Eski Krallık döneminde çok iyi gizlendiği veya diğer mezarların

molozlarının altında kaldığı için yağmalanmadan günümüze ulaşan dönem mezarlarının duvarlarındaki boyama veya kazıma yolu ile gelen yazıtlar, Mısır bilimciler için temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bu dönem mezarlarında başlamasına rağmen sonraki dönemlerde yaygınlaşmayan otobiyografi tarzındaki yazıtlar, krallığın yönetimi ile değerli bilgiler vermektedir. Mezarlarına dini ve günlük konuları içeren resimler yaptırıp gösteriş yazıtları kazıtan elit sınıf üyeleri için bu resim ve metinlerin mezarı daha gösterişli bir hale getirdiğine inanılmıştır (Chauvet, 2013, 57-71; Richards, 2002, 75-102; Angelini, v.dğr., 2016, 71-79).

Eski Mısır'daki elit sınıf üyeleri mezarlarının iç kısımlarına tanrıları için gösteriş yazıtları yazdırmasına rağmen muhteşem mezarlar olan piramitlerin iç kısımlarındaki duvar alanının dar olması nedeni ile Gize piramitlerinin birçoğunun halka açık olan dış bölümlerindeki duvarlarda piramidi yaptıran kralın kim olduğu ve neden inşa ettirdiğini açıklayan yazıtlar bulunmaktadır. Gösteriş yazıtları içerisinde önemli bir yere sahip olan bu metinlerin bir kısmı kazıma yöntemi ile yapılmış olsa da büyük çoğunluğu zamanın yıkıcı etkisinden daha az etkilenmesi için kabartma tarzında yapılmıştır. Mısır kralları için mezar alanlarının dışında yer alan taş duvar kabartmalarındaki yazıtlar yeterli olmamıştır. Bu nedenle saray ve tapınak duvarlarının halka açık olan kısımları da gösteriş yazıtları için kullanılmıştır. Bu yazıtlarda çoğunlukla resimli metin aktarımı üslubu tercih edilmiştir. Yazıt alanındaki kompozisyonun büyük kısmı anlatılmak istenen olayın yeniden canlandırıldığı bir resme ayrılmışken daha küçük kısımlarda veya resimli alanın dışında kalan boş bölümlere yazılı metinler yerleştirilmiştir. Örneğin bir zaferin kalıcı olması için hazırlanmış bir gösteriş yazıtında, en büyük boyutta çizilen kralın yanında daha düşük rütbeli komutanlar, boyut olarak küçültülmüştür. Sonrasında daha küçük tasvir edilen askerler ve aşağılayıcı bir durumda resmedilen düşmanlar ile sahne tamamlanmıştır. Bu kompozisyonun pek çok boş alanına ise tasvir edilen olayın ayrıntıları kaydedilmiştir (Lipson, 2003, 89-115; Scalf, 2016, 202-223; Assmann, 1989, 135-159; Alvarez, 2022, 112-142; Bickel, 2017, 121-148).

Eski Mısır yazıtlarında elitlerin hayatının nasıl sürdüğü ile ilgili mezar yazıtları ve diğer idari belgelerden bilgi edinilmesine rağmen yönetilen halkın nasıl yaşadığı ve okuryazarlık durumu konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat halka ilan edilmek istenen gösteriş yazıtlarının büyük çoğunluğunun kabartmalı resimlere sahip olması ahalinin çoğunluğunun yazılı metinleri okumayı bilmediğini göstermektedir. Ortalama yaşam süresinin kırk yılın altında olduğu bilinen Eski Mısır'da bir insanın ömrünün birkaç yılının okuma yazma öğrenmek için harcamasının oldukça maliyetli olduğu bir gerçektir. Tarımsal üretimde ve inşa faaliyetlerinde çok fazla insan gücüne ihtiyaç olduğu göz önüne alındığında halkın geniş kitlelerinin okuryazar olma ihtimalinin bulunmadığı görülmektedir. Bütün bunlardan önemlisi günümüzde

okuryazarlık ile insanların eğitimlerinin sağlanması temel amaç iken Eski Mısır'da yazı, idari işlerin devamlılığı için bir araç olarak görülmüştür. Bu temel ayrımın farklılaştığı tek nokta yöneticilerin zaferlerini halka duyurma isteği ile tanrıların varlığı ve inananların nasıl inanmaları gerektiğinin ilanı olup bu durum da gösteriş yazıtlarının varlığı ile çözüme kavuşturulmuştur (Baines, 1983, 572-599; Eyre - Baines, 1989, 91-119; Zinn, 2018, 67-98, Allen, 2010, 641-662).

3. Eski Mısır'da Taş

Eski Mısır'da taş, medeniyetin oluşumunda en önemli doğal kaynak olmuştur. Bugün, Eski Mısır denildiğinde piramitler gibi anıtsal yapılardan, kral mezarlarındaki muhteşem biçimde işlenmiş boncuklara kadar her yerde taş, karşımıza çıkmaktadır. Fakat taşın temel kullanım alanı alet üretimi olmuştur. Bu aletler içerisinde bıçak ve orak gibi kesici araçlardan kâse ve vazo gibi mutfak kaplarına kadar değişik biçimli nesnelere bulunmaktadır. Fakat çalışmamızı ilgilendiren, levha veya duvar olarak kullanılmak üzere bir ocaktan çıkarılıp yerleştirileceği yere getirilmiş, üzeri düzleştirilmiş ve perdahlanmış taştır. Bu taş türünün en çok kullanılanı kireç taşı olmasına rağmen kazım ve yazım tekniklerinin ilerlemesi ile demirin kullanımının yaygınlaşması daha sert olan bazalt gibi volkanik taşlar dahi işlenerek kullanılmıştır. En sert taşlar ise ölümsüz olduğuna inanılan tanrı ve kral heykellerinin yapımında kullanılmıştır. Eski Mısır insanların taşları uzun yıllar süren emek sonucunda kesip taşıyıp yerleştirilmesi ile inşa edilen görkemli tapınaklara karşı yönetilen ve yöneten fark etmeksizin tüm halkın ilgisinin olduğu ve bu mimari eserler ile gururlandıklarını birçok metinde görmekteyiz (Klemm, 2001, 631-642; Aston v.dğr., 5-77, Stocks, 1999, 918-922; Greene, 1989, 1-18).

Sonsuza dek (yaşayacak) ve tüm zamanlar için (ayakta kalacak) bir kale, ince beyaz kumtaşından (yapılmış); uzunluğu boyunca (duvarları) altınla işlenmiş, (yapımında kullanılan) toprağı gümüşle arıtılmış, kapıları elektrumdan (imal edilmiş); geniş ve büyük yapılmış, her zaman için (sonsuza dek) geliştirilmiştir. Bu çok büyük anıt ile (dikilitaşın dikilmesiyle) şenlikli hale getirildi; (Bu tapınağın her köşesine dikilen) tanrıların ve kralın çok sayıda heykeli yapılmıştır ki, onlar granit ve kuvarsit gibi her türlü değerli taştan yapılarak sonsuz bir emekle güzelleştirildi. Onların yükseklikleri göğe kadar uzanıyor ve onların ışınları şafak vakti parıldayan güneş kursu gibi (insanların) yüzlerine yansıyor. Altın ve çok sayıda değerli taşla donatılmış tanrıların heykellerinin önünde bayrak direkleri kuruldu (Baines, 2007, 269).

Eski Mısır insanların yaşam biçimlerini şekillendiren ve sosyal hayatlarına yön veren temel kurum olan tapınakların ilk elden tasvirinin yapıldığı metin, III. Amenhotep (MÖ 1390-1350) dönemine tarihlenmektedir. Metin, kral tarafından Teb kentinde inşa edilen bir tapınağı

överek anlatırken tapınağın içerisine dikilen devasa bir dikilitaşın varlığını kayıt altına almaktadır (Hayes, 1951, 82-112). Metnin yazılış amacının tapınağın güzelliğinin insanlara olduğu kadar tanrılara da duyurmak olduğu görülmektedir. Metin üslup açısından tapınağı inşa ettiren kralın gücünü yönetilen sınıfa gösterme amacını taşıdığından bir gösteriş yazıtı olarak değerlendirmektedir. Bütün bunların ötesinde metin, Eski Mısır'da taşın kullanımı ile ilgili geniş bilgi vermektedir. Metinde, öncelikle tapınağın Mısır'da sıklıkla bulunabilen beyaz kumtaşından yapıldığı ve duvarların altın, toprağın gümüş ile işlenmiş olduğu iddia edilmektedir. Günümüzde Mısır anıtları kum renginde olsa dahi metinlerden öğrenildiği kadarıyla tapınakların her köşesi boyanmaktaydı. Bu nedenle duvarların altın, zeminlerin gümüş ve kapıların elektrik rengine boyanmış olduğu metindeki imadan anlaşılabilir. Metnin devamında tapınağa bir dikilitaşın yerleştirildiği ve tapınağın her köşesine granit ve kuvarsit gibi yarı değerli taşlardan tanrı ve kral heykellerinin yapıldığı anlatılmıştır. Nihayetinde Mısırlı zanaatkâr ve işçiler taşı şekillendirerek inşa ettikleri tapınak ve biçimlendirdikleri heykel ve dikilitaşlar ile ahaliye kralın gücünü ve tanrısallığını göstermektedir.

4. Kraliyet Yazıtları

Eski Mısır'da gösteriş yazıtlarının en temel formunu kraliyet yazıtları oluşturmaktadır. Kraliyet yazıtları temelde bir kralın yönettiklerine ulaşmasını istediği her türlü ideolojik ve teolojik görüşü ilan etmek için kullanılmıştır. Eski Mısır'da erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan kraliyet yazıtları, yönetimi daha geniş kitlelere yaymak ve mevcut iktidara karşı oluşabilecek tepkiyi en aza indirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Eski Mısır'da taş üzerine yazılarak halka ilan edilmiş tüm metinleri kraliyet yazıtları sınıfına sokmak mümkün olmasına rağmen siyasi konuların ağırlık kazandığı metinler için kraliyet yazıtları tanımının kullanımı genel olarak kabul görmüştür. Eski Mısır'da krallar ile tanrılar arasındaki yönetimsel ilişki güçlendikçe yani Mısır kralları tanrısız roller üstlenmeye başlayınca kraliyet yazıtları daha bir önem kazanmıştır. Mısır'daki kraliyet yazıtlarını askeri, siyasi ve dini olarak sınıflandırmak oldukça zordur. Çünkü pek çok kraliyet yazıtı kralın inanç noktasındaki ulaşılmaz ve sorgulanmaz konumunu halka göstererek kralı siyasi olarak güçlendirmiştir. Mısır bilimciler, kralın doğrudan halkına hitap ederek yaptıklarını anlattığı metinleri, kraliyet yazıtı olarak değerlendirmiştir. Birçok kraliyet yazıtı metnin sahibi kralın hayatında kazandığı siyasi başarının ötesinde kendinden öncekilerin ulaşmadığı yere vardığını göstermek amacı ile hazırlanmıştır (Hsu, 2017, 274-285; Wilkinson, 2000, 15-57; Hsu, 2010, 68-89; Williams, 1972, 214-221).

Kraliyet yazıtlarının ancak küçük bir kısmı halka ilan edilmek için taş levhalar veya dikili taşlar üzerine işlenmiştir. Fakat büyük bir kısmı Eski Mısır'da yoğunlukla kullanılan papirüslere yazılmıştır. Papirüsler üzerine yazılmış olan metinler daha çok kişisel kayıt ve kraliyetin arşivinde kullanılmış ayrıntılı metinlerdir. Papirüsler üzerinde işlenen metinlerin bir kısmı ise halkın daha iyi anlayabileceği şekilde basitleştirip ilan edilebilmek için taş üzerine yazılarak belirli noktalara yerleştirilmiştir. Eski Mısır'daki kraliyet yazıtları içerik olarak daima kralı överek yüceltmek ve kraliyet ideolojisini halka aşılama amacına hizmet etmektedir (Wiedeman - Bayer, 1983, 1220-1230; Flieder v.d.ğr., 2001, 84-106; Krutzsch, 2016, 57-69).

5. Zafer Yazıtları

Eski Mısır kralları askeri zaferlerini geniş halk kitlelerine duyurmaya ve gelecek nesiller için kaydettirmeye hevesli olmuşlardır. Bilinen en eski zafer yazıtı, MÖ 4. bin yılın ikinci yarısında Mısır coğrafyasının tamamını kimin yöneteceğini belirleyen savaşı kazanan Narmer'in pişmiş topraktan yapılmış levhasıdır. Üzerinde sembolik resimlerin bulunduğu levhanın bir yüzünde Aşağı Mısır'ın diğer yüzünde Yukarı Mısır'ın tacını giyerken tasvir edilen Narmer, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı olduğunu ilan etmektedir. Mısır bilimciler tarafından Narmer Paleti olarak isimlendirilen levhanın bir tarafından düşmanı olan kralı öldürürken resmedilen muzaffer kral, diğer tarafta askerleri ile ilerlerken görülmektedir. Narmer'den sonra gelen Mısır kralları, propaganda amaçlı zafer yazıtlarının değerini çabuk fark etmiş olmalıdır ki, kralların savaşlardaki başarılarını anlatan birçok metin Mısır yazıt geleneğinin en önemli türlerinden biri haline gelmiştir (Adams, 1988, 37-38; Wilkinson, 2000, 23-32; Heagy, 2014, 59-92; Amiran, 1968, 127-128; Goldwasser, 1992, 67-85).

Kraliyetin propaganda aracı olan zafer yazıtları her ne kadar tarihsel olayları ayrıntıları ile kaydetmiş olsa dahi temel amacı daima kralı ve başarılarını yüceltmek, aynı zamanda düşmanları küçümsemek veya aşağılamak olmuştur. Zafer yazıtlarının bir kısmı sarayların duvarlarında, kraliyet mezarlarının içinde ve dikilitaşlarda bulunmasına rağmen büyük çoğunluğunun tapınaklarda yer alması, kralların zaferi bahsettiğine inandıkları tanrılara karşı bir teşekkür şeklinde yorumlanmıştır. Bir diğer yorum ise bir savaş anlatısının kutsal bir alana yerleştirilmesi kralın zaferlerini ilahi hamisine adadığı şeklindedir. Zafer yazıtları, kralın birincil bağlılığını borçlu olduğu ve otoritesini tanrılardan aldığını, kraliyetin tapınaklarına yaptığı bağışlar ve kazandığı zaferler karşılığında krala, tebaası üzerinde güç ve egemenlik bahşedildiğini ilan eden kraliyet ideolojisini güçlendirmektedir. Eski Mısır'da zafer yazıtları, Kral Narmer gibi bir iç savaşta kazanılan galibiyeti ilan etmek için yazıldığı gibi Kral Kamose'nin Hiksosları Mısır coğrafyasından uzaklaştırmasını ölümsüzleştirmek için de yazdırılmıştır.

Krallığını işgalden kurtaran Kral Kamose, yönettiği bölgeyi korumanın başarısı ile övünürken III. Tutmosis, krallığının sınırlarını Doğu Akdeniz kıyıları boyunca genişletmesine yol açan Megiddo Savaşı'nı yâd etmek için de bir zafer yazıtı kazıtmıştır. Farklı zamanlarda dikilen ve birbirinden değişik konuları ele alan bütün bu metinlerin temel gayesinin Mısır kraliyet ideolojisini güçlendirmek ve siyasi otoritesinin devamlılığına vurgu yapmak olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca yeni itaat altına alınmış olan halklara ve idaresi altındaki insan yığınlarına kralın gücü ile yapılabileceklerin boyutunu göstererek korkuya dayalı bir aidiyet duygusunun oluşması sağlanmaya çalışılmıştır. Bütün bunlara ilaveten mağlup edilen düşmanın tamamen boyun eğdirilmiş olduğu ilan edilirken bir dahaki isyan veya itaatsizlik durumunda yaşanabilecekler de zafer yazıtlarında anlatılmıştır (Rainey, 1987, 89-92; Faulkner, 1953, 32-47; Gnirs, 2013, 639-717).

Zafer yazıtlarında değinilmemesine rağmen ganimet ele geçirmek ve haraç toplamak savaşların temel motivasyon nedeni gibi durmaktadır. Özellikle Yeni Krallık döneminde Fırat Nehri'ne kadar uzanan bölgeyi ele geçirmeye çalışan Mısır kralları, bölgeden elde ettikleri savaş ganimetleri ile Mısır'da onlarca yeni tapınak inşa ettirerek kendi halkının saygısını kazanmayı hedeflemişlerdir. Ayrıca Mısır'da bulunmayan kereste, değerli taşlar, madenler ve lüks eşyaları bedel ödemeksizin elde etmeyi başarmışlardır (Martins, 2020, 7-22; Weinstein, 1981, 1-28; Yıldırım, 2022: 2456-2468; Warburton, 1997, 76-83; Muhs, 2016, 13-52).

6. Otobiyografik Yazıtlar

Eski Mısır'da yazılan bir sözün sonsuza kadar kaldığına inanıldığı gibi yazılan bir hayat hikâyesi ile yaşayan kişinin ölümsüz olacağına dair bir genel kabul bulunmaktadır. Monarşik bir yönetim tarzının bulunduğu Eski Mısır'da kişinin hiyerarşik konumdaki değeri krala yakın olduğu ölçüde artmaktaydı. Bu nedenle otobiyografileri olan kişiler ya kral vekilleri ya da saray görevlilerinin en üst konumuna ulaşmış kişilerdir. Kendileri için gösterişli mezarlar yaptıran bu kişiler, otobiyografilerini mezarlarının duvarlarına kazıtmışlardır. Bu otobiyografilerde, kral vekilleri kralları adına yönettikleri arasında adaletsizliğe yer vermediklerini ve krallığın sınırlarını genişletip ahaliyi zenginleştirdiklerini öne çıkarırken saray görevlileri krallarına hakkı ile hizmet ettiklerini vurgulamaya çalışmışlardır. Fakat temelde tüm otobiyografilerde kişiler, kendi kendini haklı çıkarma eğilimindedir. Eski Mısır otobiyografilerinde yazdıran kendini övmekten çekinmeyerek Maat'a uygun bir yaşam sürdürdüğünü iddia ederek tanrıların gözündeki değerini yükseltmeye çalışmıştır (Lichtheim, 1988, Baud, 2005, 91-124; Hornung, 1998, 16-42).

Eski Mısır'ın en ünlenmiş otobiyografileri Ordu Komutanı Abana'nın oğlu Ahmose, Teb Şehir İdarecisi Montuemhat, saray görevlileri Harkhuf, Ikhernofret, Bak ve Weni'ye aittir. Aralarında yüzyıllar olmasına rağmen Eski Mısır'da otobiyografi yazdıran tüm görevlilerin benzer bir üslup kullandığı görülmektedir. Bir diğer ortak yön ise bütün bu otobiyografilerin sahiplerinin "Babası tarafından saygı duyulan, annesi tarafından övülen biriydim" gibi Eski Mısır insanların tamamında olması gereken en önemli haslete sahip olduklarını öne sürmüş olmasıdır. İzole bir coğrafyada yüzyıllar boyunca kesintisiz bir kültürel gelişim içerisinde yaşamlarını sürdüren Mısır halkı ve idarecileri için bu sürekliliğin en güzel örneklerinden biri bu otobiyografiler olmuştur. Ayrıca gösteriş yazıtlarının bir türü kabul edilen, bu otobiyografilerin, yüzyıllar boyunca benzer yönetim amaçları için kullanılmış olduğu görülmektedir (Richards, 2002,75-102; Smith, 1977, 24-28; Gunnels, 2003, 2-16).

Otobiyografik yazıtların Mısır bilimciler için en önemli özelliği, kralın meşru gücünü bir şekilde tehdit eden ve bu nedenle kraliyet yazıtlara kaydedilemeyen önemli siyasi olaylar için tek kaynak olmasıdır. Otobiyografik yazıtların içeriğinin mezar sahibinin ölmeden önce belirlediği ve onayladığı metinlerden oluşması bazı olayların gizlenmesine neden olma ihtimalini güçlendirmiştir. Fakat her şeyi duyan ve bilen Mısır tanrılarına hitap tarzında yazılmış olması otobiyografik yazıtları abartı ve yanlı anlatımdan uzak tutmuş olmalıdır.

7. İlahiler – Mitolojik Anlatılar – Ağıtlar

Eski Mısır'da yönetilenlere yönelik bir propaganda aracı olan gösteriş yazıtlarının büyük kısmı siyasi metinler olsa dahi doğrudan inanca dair yazıtlar da bulunmaktadır. Bu dini metinlerin büyük çoğunluğu, mitolojik anlatılar ve tanrısal hiyerarşiyi gösteren kabartmalardan oluşmaktadır. Eski Mısır ahalisi sosyal hayatı düzenleyen inanç kurallarını halk içerisinde saygı duyulan yaşlılardan ve toplumun her kademesine yayılmış ruhban sınıfı mensuplarından sözlü kültür ile edinebilmekteydi. Fakat bazı mitolojik konuların toplum nezdinde daha iyi anlaşılması ve sonraki insanlara kalabilmesi için büyük tapınaklar ile saraylara yazdırılması geleneği, en eski dönemlerden beri sürdürülmüştür. Bu geleneğe göre bazı ilahiler, ağıtlar ve mitolojik hikâyeler resimli bir canlandırmaya eşlik edecek şekilde yazdırılmıştır. İnanca dair bu metinlerin, inancın sahibi olduğu düşünülen kralı yüceltmek amacına yönelik olması bu metinlerinde gösteriş yazıtları arasında sayılması gerektiğini düşündürmektedir (Segal, 1980, 173-185; Tobin, 1988, 169-183; Baines, 2007, 96-120).

Eski Mısır'da inanca dair gösteriş yazıtları temel bazı üsluplar kullanılarak kayda geçirilmiştir. Memfis, Heliopolis, Hermopolis ve Teb teolojileri döneminde tanrıların hiyerarşik sıralaması yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemenin duyurulması ve halkın hangi tanrının

diğerinden üstün olduğu ve yaratıcı tanrıların hangisi olduğunu bilebilmesi için gösteriş yazıtları kullanılmıştır. Ayrıca Kral Akhenaton'un Tanrı Aton'u diğer tüm tanrıların üzerinde konumlandırmaya ve tekleştirmeye çalıştığı dönemde yazılan gösteriş yazıtlarında, Kral Akhenaton eşi ve çocukları ile beraber kendi inancını, yönettiği halkına öğretmek veya anlatmak amacı güttüğü görülmektedir. Eski Mısır'da devasa boyutlarda yapılan tanrı ve kral heykelleri sadece tapınak ve sarayları süslemek için değil inananların uhrevi duygularını etkileyebilmek için de kullanılmıştır. Ayrıca okuması olmasa dahi yazılanların kendisine bir mesaj olduğunu bilen insanların, bu devasa heykellerin etrafındaki renklendirilmiş yazıtlara saygı ile yaklaşmış olduğu düşünülmektedir (Soler - Lloyd, 2007, 41-60; Redford, 2013, 9-34; Giles, 1952, 293-310; Uphill, 1963, 123-127).

Eski Mısır'da tanrıları ve tanrısal yaşantıyı tanıtan mitolojik hikâyeler ile insanların bir arada söyleyerek inancı daha duygusal bir biçimde öğrendikleri ilahilerin yanı sıra geçmişte yaşanmış, insanların üzüntüsüne neden olmuş olayların anıldığı ve o dönemde yaşanan üzüntüden ders alınması gerektiği düşünülen ağıtlar da Eski Mısır'daki edebiyatın bir parçası olmuştur. Özellikle krallıkların yıkılış dönemlerinde Mısır'da yaşanan iktisadi ve sosyal çöküntülerin olduğu zamanlarda yazılan ağıtlar, inanca dair metinlerdir. Bu ağıt metinlerinin bir kısmı daha sonra yaşayanlara bir ibret olsun diye tapınakların duvarlarına yazdırılmıştır. Gösteriş yapmaktan çok ibret almaya ve krallığa yeteri kadar sadakatle bağlanılmadığı zaman başlarına geleceklere dair bir uyarı niteliğinde olan bu metinler Eski Mısır'da oldukça yaygındır (Baines, 1991 81-105; Wickett, 2012, 111-128).

8. Mezar Yazıtları

Eski Mısır inanç biçimi, döneminin diğer medeniyetlerindeki inanç sistemleri ile kıyaslandığında ölümden sonraki yaşam konusunu inancın temeli kabul etmiştir. Ölüme ve ölüm sonrasında bu kadar önem veren Eski Mısırlılar mezar konusunda da dönemin diğer toplumlarından oldukça öndedir. Eski Mısır'da kralların ve yüksek rütbede bulunan saray görevlilerinin mezarları, yaşadıkları saraylardan veya evlerden daha gösterişli yapılmıştır. Eski Mısır'da mezara bu kadar önem verilmesinin temelinde yeniden hayata dönme ya da diğer dünyada canlanmaya dair inanç yer almaktadır. Bir kişi güzel ve eksiksiz bir mezar ile bu dünyadan yolcu edildiğinde öbür dünyada çok rahat bir hayat süreceğine inanılmaktaydı. Bu yüzden Eski Mısır insanları güzel bir mezarın diğer dünya için önemli bir yatırım olduğunu düşünmektedir (Scalf, 2016, 202-223; Mertz, 2007, 33-39; Morenz, 2003, 179-196).

Mezarların ölümden sonra bekleyiş ve yeniden yaratılma sürecinde önemli bir yere sahip olduğunu düşünen Mısırlılar bu süreçlere yardımcı olabilmek için mezarlarına ilahiler,

otobiyografiler ve daha çok “Ölüler Kitabı” olarak bilinen yeniden var olma metinlerini yazdırmışlardır. Eski Krallık döneminde piramit metinleri kullanılırken Orta Krallık döneminde mastaba denilen kuyu mezarların duvarlarını süsleyen yazıtlar yazdırmış, Yeni Krallık döneminde ise Ölüler Kitabı'nın sayfalarını mezar duvarlarına nakşettirmişlerdir. Her üç dönemde de ortak bir inanma üslubunun varlığını gösteren bu yazıtlar, inanca ait olduğu kadar günlük hayatta ve mezarda yatan kişinin siyasi konumuna göre nasıl bir yaşam biçimini sürdürdüğüne dair birçok bilgiyi içermektedir. Mezar kapatıldıktan sonra yalnızca tanrıların görebileceği ve sadece tanrılara gösteriş amacı taşıyan bu yazıtlar binyıllar boyunca Eski Mısır'da kullanılmaya devam edilmiştir (Assmann, 2011, 2-21; Taylor, 2010, 28-46; Hornung, 1999, 13-21).

Sonuç

Günümüzde insan eğitiminin temel parçası olan okuryazarlık, Eski Mısır'da sadece yönetici sınıfın tekeline aldığı bir idare aracı olmuştur. Okumayı ve yazmayı öğrenebilen kişiler, bu kabiliyetlerini Mısır krallığının idare sisteminin devamlılığı için kullanmayı meslek haline getirmişlerdir. Yöneten sınıf içerisinde iktisadi ve siyasi nedenlerle, iletişim kurmak ve arşiv oluşturmak için yazıyı kullanan saray ve taşra memurları dışında ruhban sınıfı mensupları da yazıyı kullanmışlardır. Mısır tapınaklarının en özel bölümlerinde saklanan papirüslerin küçük kısmı tapınağın günlük işleyişi ile ilgili kayıtları saklarken büyük kısmı mitolojik anlatılardan ilahilere, büyülerden ağıtlara uzanan geniş bir koleksiyonu barındırmaktadır. Döneminin eş değer diğer medeniyeti olan Mezopotamya'da yazılması, taşınması ve okunması görece zor olan tabletler kullanılırken Mısır'da kolay elde edilebilen papirüs kâğıtları kullanılmaktaydı. Her iki medeniyette üretilen yazılı materyal miktarı ile ilgili tahminlerde Mısır'ın Mezopotamya'dan onlarca kat fazla metne sahip olduğu düşünülmektedir. Bunun en geçerli kanıtının Mısır edebiyatındaki metinlerin Mezopotamya ile kıyaslandığında daha fazla defa değişime uğramış olması gösterilmektedir. Sayı açısından bakıldığında Mısır'da Mezopotamya'daki metinlerin kat be kat fazlasının yazıldığı bilinmektedir. Fakat kil tabletlerin binyıllarca varlığını korumasına rağmen papirüslerin yüzyıllar içerisinde doğal tahribat görmesi, günümüze bu zengin yazma geleneğinin ancak kısıtlı bir bölümünün ulaşmasına yol açmıştır.

Mektuplar, emirnameler ve raporlar ile iletişim aracı olan yazı, vergi kayıtları, arazi ölçüleri ve masraf listeleri ile bir arşivleme yöntemi olarak binyıllar boyunca Mısır'da geniş ölçüde kullanılmasına rağmen çalışmamızın odaklandığı gösteriş yazıtları, yöneten sınıfın varlığını meşrulaştırmak, tanrısal yönünü vurgulamak, askeri başarılarını duyurmak ve halka yüceliklerini göstererek itaatlerini temin etmek için kullanılmıştır. Eski Mısır'da bir sözün taş

kazımanın o söze ölümsüzlük kazandırdığına inanıldığından dolayı başta kral olmak üzere yöneten sınıfın her kademesindeki kişiler ya yaptırdıkları heykeller ya da kazıttıkları yazıtlar ile kendi sözlerini ölümsüzleştirmek istemişlerdir. Krallar ise yazıtlarında bu ölümsüzlüğü kendi iktidarları için bir propaganda aracına dönüştürmüşlerdir. Eski Mısır medeniyetinin ilk dönemlerinden itibaren krallar, tanrısal bir güce sahip olduklarını vurgulamış, zamanla tanrı tarafından seçilmiş olduklarını ileri sürmüş, bu seçilmişliği tanrının oğlu mertebesine yükseltmiş ve nihayetinde tanrılıklarını ilan etmişlerdir. Bu sürecin halka ilanı gösteriş yazıtları vasıtasıyla yapılırken yönetilenlerde sadakatin oluşması için gerçekleştirilen planlı propaganda faaliyetleri için de gösteriş yazıtları kullanılmıştır. Kralın ilk elden propagandası Mısır ahali yerine ikincil yöneten sınıfı oluşturan ruhban sınıfı mensupları ve saray memurlarına yönelik olmuştur. Çünkü kralın tanrısal yönlerinin varlığını savunacak olan bu insan gruplarının, inanmışlığının yüksek tutulması gerekmektedir. Yaşadıkları hayatın kendilerine sunduğu avantajlar nedeni ile kralların tanrısallığı noktasında en hararetli savunucular olan ruhban sınıfı mensupları ve saray memurları, gösteriş yazıtlarının doğruluğuna inanma noktasında halkın en önemli yönlendiricileri olmuştur.

Mısır kralları, ruhban sınıfı mensupları ve saray memurlarının desteğini kazandığı ve onlar vasıtasıyla tanrısallığını ispatladığı durumlarda krallığın yönetimi için bir zorluk çekmemiştir. Düzenli bir biçimde sürdürülen bürokratik işler vasıtasıyla vergiler toplanmış, mahkemeler adaletli biçimde yargılamış ve ülkede barış hâkim olmuştur. Eski Mısır'da, aile içi taht mücadeleleri yaşanmadığı durumlarda kralların değişimi ülkenin yönetiminde bir sorun oluşturmamıştır. Bu sorunsuz taht değişimlerinde Eski Mısır'da ruhban sınıfı mensupları ve saray memurlarının uzun süreler boyunca görevini sürdürmesi oldukça etkilidir. Ayrıca krallığın yönetiminin temel idarecileri olan ruhban sınıfı mensupları ve saray memurlarının görevi kendilerinden sonra gelecek okuryazar seçilmiş bir küçük azınlığa devretmeleri krallık sisteminde sürekliliği sağlamıştır. Mezopotamya'da kısa süreli krallıklar ve birbiri ardına gelen hızlı iktidar ile Eski Mısır'da hanedan değişimlerindeki uzun süren periyod kıyaslandığında, Mezopotamya'da yazının kullanımını kısıtladığı gibi kâtiplik mesleğini küçük grupların tekelinde bırakmıştır.

Kaynaklar

Adams, B. *Predynastic Egypt*. New York: Osprey Publishing, 1988.

Allen, J. P. "Language, Scripts, and Literacy". *A Companion to Ancient Egypt*. Haz. Alan B. Lloyd. 641-662. London, Wiley-Blackwell, 2010.

Alvarez, C. "Monumentalizing Ritual Texts in Ancient Egyptian Pyramids". *Manuscript and Text Cultures* 1 (2022): 112-142.

Amiran, R. "Note on One Sign in the Narmer Palette". *Journal of the American Research Center in Egypt* 7 (1968): 127-128.

Angelini, A. - Vittozzi, G. C. - Baldi, M. "The High Official Harkhuf and the Inscriptions of his Tomb in Aswan (Egypt). An Integrated Methodological Approach". *Acta Imeko* 5/2 (2016): 71-79.

Assmann, J. "Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt". *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*. Haz. W. K. Simpson. 135-159. New Haven: Yale Egyptological Seminar, 1989.

Assmann, J. *Death and Salvation in Ancient Egypt*. New York: Cornell University Press, 2011.

Aston, B. - Harrell, J. - Shaw, I. "Stone", *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Haz. P. Nicholson, I. Shaw. 5-77. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Bagnall, R. S. *Reading Papyri, Writing Ancient History*. London: Routledge, 2003.

Baines, J. "Egyptian Myth and Discourse: Myth, Gods, and the Early Written and Iconographic Record". *Journal of Near Eastern Studies* 50/2 (1991): 81-105.

Baines, J. "Literacy and Ancient Egyptian Society". *Man* 18/3 (1983): 572-599.

Baines, J. *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Barta, M. "Kings, Viziers, and Courtiers: Executive Power in The Third Millennium B.C.". *Ancient Egyptian Administration*. Haz. J. C. M. García. 153-175. Leiden: Brill, 2013.

Baud, M. "The Birth of Biography in Ancient Egypt: Text Format and Content in the IVth Dynasty". *Thesaurus Linguae Aegyptiae* 3. Haz. Stephan Johannes Seidlmayer. 91-124. Berlin: Achet Verlag, 2005.

Berlew, O. "Bureaucrats". *The Egyptians*. Haz. Sergio Donadoni. 87-120. Chicago: University of Chicago Press, 1997.

Bickel, S. "Everybody's Afterlife? "Pharaonisation" in the Pyramid Texts". *Studies in Ancient Egyptian Funerary Literature*. Haz. S. Bickel - L. Díaz-Iglesias. 121-148. Leuven: Peeters, 2017.

Chauvet, V. "Between a Tomb and a Hard Place: Tomb Inscriptions as a Source of Historical Information". *Journal of the American Research Center in Egypt* 49 (2013): 57-71.

Eyre, C. - Baines, J. "Interactions between Orality and Literacy in Ancient Egypt". *Literacy and Society*. Haz. K. Schousboe - M.T. Larsen. 91-119. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1989.

Faulkner, R. O. "Egyptian Military Organization". *The Journal of Egyptian Archaeology* 39/1 (1953): 32-47.

Flieder, F. - Delange, E. - Duval, A. - Leroy, M. "Papyrus: The Need for Analysis". *Restaurator* 22/2 (2001): 84-106.

Gardiner, A. H. "The Nature and Development of the Egyptian Hieroglyphic Writing". *The Journal of Egyptian Archaeology* 2/1 (1915): 61-75.

Giles, F. J. "Amenhotpe, Ikhnaton and the Succession". *Aegyptus* 32/2 (1952): 293-310.

Gnirs, A. M. "Coping with the Army: the Military and the State in the New Kingdom". *Ancient Egyptian Administration*. Haz. J. C. M. García. 639-717. Berlin: Brill, 2013.

Goldwasser, O. "The Narmer Palette and the "Triumph of Metaphor". *Lingua Aegyptia* 2 (1992): 67-85.

Greene, B. A. *Ancient Egyptian Stone Vessels: Materials and Forms*. Berkeley: University of California, 1989.

Gunnels, N. L. "The Ikrenofret Stela as Theatre: A Cross-cultural Comparison". *Studia Antiqua* 2/2 (2003): 2-16.

Hayes, W. C. "Inscriptions from the Palace of Amenhotep III". *Journal of Near Eastern Studies* 10/ 2 (1951): 82-112.

Heagy, T. C. "Who was Menes?". *Archéo-Nil* 24 (2014): 59-92.

Hornung, E. *History of Ancient Egypt: an Introduction*. London: Cornell University Press, 1998.

Hornung, E. *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*. London: Cornell University Press, 1999.

Hsu, S. W. "The Palermo Stone: the Earliest Royal Inscription from Ancient Egypt". *Altorientalische Forschungen* 37/1 (2010): 68-89.

Hsu, S. W. "The Pharaoh Lives Forever": Royal Eternal Life in Ancient Egyptian Royal Inscriptions". *Orientalia* 86/2 (2017): 274-285.

Kemp, B. J. *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*. London: Routledge, 2007.

Klemm, D. D. - Klemm, R. "The Building Stones of Ancient Egypt-A Gift of its Geology". *Journal of African Earth Sciences* 33/3 (2001): 631-642.

Krutzsch, M. "Reading Papyrus as Writing Material". *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 23 (2016): 57-69.

Lichtheim, M. *Ancient Egyptian Autobiographies Chiefly of the Middle Kingdom: A Study and an Anthology*, Zürich: Universitätsverlag/Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.

Lipson, C. S. "Recovering the Multimedia History of Writing in the Public Texts of Ancient Egypt". *Eloquent Images: Word and image in the Age of New Media*. Haz. M. E. Hocks - M. R. Kendrick. 89-115. Massachusetts: Mit Press, 2003.

Martins, D., "Interconnecting Circles of Power" An Approach to a Study of the Regional Administration in Egypt during the Reign of Thutmose III". *Distant Worlds Journal* 5 (2020): 7-22.

Mertz, B. *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*. Montgomery: William Morrow, 2007.

Meskell, L. "An Archaeology of Social Relations in an Egyptian Village". *Journal of Archaeological Method and Theory* 5/3 (1998): 209-243.

Morenz, L. D. "Tomb Inscriptions: The Case of the I Versus Autobiography in Ancient Egypt". *Human Affairs* 13/2 (2003): 179-196.

Muhs, B. *The Ancient Egyptian Economy: 3000-30 BCE*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Piquette, K. E. "Visual and Written Culture in Ancient Egypt". *The Journal of Egyptian Archaeology* 95/1 (2009): 296-299.

Powell, B. B. *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*. New York: John Wiley & Sons, 2009.

Rainey, A. F. "Egyptian Military Inscriptions and Some Historical Implications". *Journal of the American Oriental Society* 107/1 (1987): 89-92.

Ray, J. D. "The Emergence of Writing in Egypt". *World Archaeology* 17/3 (1986): 307-316.

Redford, D. B. "Akhenaten: New Theories and Old Facts". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 369/1 (2013): 9-34.

Richards, J. "Text and Context in Late Old Kingdom Egypt: the Archaeology and Historiography of Weni the Elder". *Journal of the American Research Center in Egypt* 39 (2002): 75-102.

Scalf, F. "From the Beginning to the End: How to Generate and Transmit Funerary Texts in Ancient Egypt". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 15/2 (2016): 202-223.

Segal, R. A. "The Myth-Ritualist Theory of Religion". *Journal for the Scientific Study of Religion* 19/2 (1980): 173-185.

Smith, C. C., "The Birth of Bureaucracy". *The Biblical Archaeologist* 40/1 (1977): 24-28.

Soler, J. - Lloyd, J. "Why Monotheism". *Arion: A Journal of Humanities and the Classics* 14/3 (2007): 41-60.

Stocks, D. A. "Stone Sarcophagus Manufacture in Ancient Egypt". *Antiquity* 282 (1999): 918-922.

Taylor, J. H. *Journey through the Afterlife: Ancient Egyptian Book of the Dead*. Harvard: Harvard University Press, 2010.

Tobin, V. A. "Mytho-theology in Ancient Egypt". *Journal of the American Research Center in Egypt* 25 (1988): 169-183.

Uphill, E. "The Sed-Festivals of Akhenaton". *Journal of Near Eastern Studies* 22/2 (1963):123-127.

Warburton, D. A. *State and Economy in Ancient Egypt Fiscal Vocabulary of the New Kingdom*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.

Weinstein, J. M., "The Egyptian Empire in Palestine: A Reassessment". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 241 (1981): 1-28.

Wenke, R. J. "The Evolution of Early Egyptian Civilization: Issues and Evidence". *Journal of World Prehistory* 5/3 (1991): 279-329.

Wickett, E. "Funerary Lament and the Expression of Grief in the Transforming Landscape of Luxor". *Alif: Journal of Comparative Poetics* 32 (2012): 111-128.

Wiedeman, H. G. - Bayer, G. "Papyrus the Paper of Ancient Egypt". *Analytical Chemistry* 55/12 (1983): 1220-1230.

Wilkinson, T. A. H. "What a King Is This: Narmer and the Concept of the Ruler", *The Journal of Egyptian Archaeology* 86 (2000): 23-32.

Wilkinson, T. A. *Royal Annals of Ancient Egypt: the Palermo Stone and its Associated Fragments*. London: Routledge, 2000.

Williams, R. J. "Scribal Training in Ancient Egypt". *Journal of the American Oriental Society* 92/2 (1972): 214-221.

Wilson, J. A. *The Culture of Ancient Egypt*. Chicago: University of Chicago Press, 1956.

Yıldırım, E. "Eski Mısır'da Tarımsal Üretim ve Vergilendirme Sistemi (MÖ 3100 – 672)". *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 21/4 (2022): 2456-2468.

Yıldırım, E. *Nil'in Tanrı Kralları*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları, 2019.

Zinn, K. "Literacy in Pharaonic Egypt: Orality and Literacy between Agency and Memory". *Literacy in Ancient Everyday Life*. Haz. A. Kolb. 67-98. Boston: De Gruyter, 2018.